

R. J. W. EVANS

Nyelv és államépítés: a Habsburg Monarchia esete

Robert A. Kann-emlékelőadás*

Robert Kann a maga idejében nagyszerű és nagyszabású kérdéseket tett fel a nemzetiségről. Felélesztette és új akadémiai szigorral vértette fel azt a már klasszikusnak számító vitát, amely a Közép-Európában tettekkel és mulasztásokkal elkövetett etnikai bűnökről folyt. Magától értetődik, hogy a nyelv mindig lényegi szerepet játszott ebben a vitában; a nyelv kérdése hol tartósan, hol pedig alkalmilag magával ragadta a régió iránt érdeklődőket. A Habsburg Birodalmat az olyan állam *locus classicus*ának tartják, ahol az egyes etnikumokat észlelhetően a nyelv határozza meg. Nagyszámú és egymástól jelentős mértékben különböző nyelv volt itt megtalálható (összesen tizenegy, bár számukat gyakran eltúlozzák): a német; két román nyelv, az olasz és a román; különböző szláv nyelvek a szláv nyelvcsalád mindhárom (nyugati, keleti és déli) ágából; és a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar.¹

A nyelv mégis általában egy szélesebb etnikai kontextusba ágyazódik be. Elég, ha arra a történészre gondolunk, akinek a tiszteletére ezt az előadást szervezték: Kann fő műve egyértelműen a soknemzetiségű, nem pedig a soknyelvű birodalomról szólt. Nem szabad

* Az eredeti tanulmány megjelent: *Language and State Building: The Case of the Habsburg Monarchy*. Austrian History Yearbook, 35. (2004) 1–24. Köszönjük az Austrian History Yearbook szerkesztőségének, hogy hozzájárult a cikk magyar nyelvű közléséhez.

A szerző a modern történelem királyi (Regius) tanára az Oxford Universityn. A tanulmány egy 2003. szeptember 18-án, a minneapolis Center for Austrian Studiesban elhangzott előadás némileg átdolgozott változata. Igyekeztem megőrizni az előadott szöveg néhány jellegzetességét. A jegyzetek jórészt a nyelvészeti tárgyra szorítkoznak: kétségtelenül sokkal többet lehetett volna hivatkozni a nyelvészeti kérdéseket is érintő, általános nemzetiségi témákról szóló szakirodalomra, nem utolsósorban Robert A. Kann írásaira. Kann-nal csak egyszer találkoztam, nem sokkal a halála előtt. Éppen akkor jelentetett meg egy lesújtó kritikát valamelyik munkámról, nem sokkal korábban pedig (remélem, nem tudott róla) én sem nyilatkoztam túl hízelgően az övéről. Ennek ellenére a találkozás kellemesen sikerült, és Kann jóindulatú és udvarias bécsi úriemberként él az emlékezetemben. Bízom benne, hogy előadásom témáját méltónak tartják majd az ő emlékéhez.

¹ Ez a kalkuláció különállónak veszi a szerb és a horvát nyelvet (Magyarországon akkoriban ez volt az általános hivatali gyakorlat), és ugyanígy elismeri a szlovák nyelv önállóságát is a csehvel szemben. A többi szláv nyelv: a lengyel, rutén (ukrán) és a szlovén. Ezek (a szlovákokat a csehvel, a szerbet a horvátal egy nyelvnek véve, tehát összesen öt szláv nyelv), valamint a német, az olasz és a román alkották a monarchia osztrák felének *landesübliche Sprachen*jeit (lásd lentebb). A Habsburg korszak legvégén ezekhez adódott hozzá a magyar, bár a magyart és a szlovákokat majdnem kizárólag, a szerbet, a horvátot és a román pedig legnagyobbbrészt a magyar területeken beszélték, ahol kisebb számban német, rutén, olasz, szlovén és lengyel ajkú népesség is élt. Azok, akik több nyelvet tartanak számon – amennyiben nem pusztán a hatás fokozására törekszenek –, olyan marginális eseteket is figyelembe vehetnek, mint például a ladino, a friauli, a jiddis, az örmény és a korábbi időszakokban a latin is.

megfelelkezni arról, hogy például azok az először 1880-ban összeállított „nemzetiségi” statisztikák, amelyekre minden tankönyv gátlás nélkül hivatkozik, ha a népek közötti el-lentétek alátámasztásához keresnek bizonyítékot a monarchia utolsó kétségbeejtő évtize-deiből, csakis a különböző elismert nyelvek beszélőire vonatkoznak, nem pedig az etnici-tásra mint olyanra. A nyelv kérdését önmagában mindezideig nem vizsgálták, s ez a törté-nészek és a nyelvészek közötti régebbi eredetű szakadékat tükrözi, amely ellentétben áll az-zal a jelentős hatással, amelyet például az irodalomtudomány, a szociológia vagy a politoló-gia gyakorolt a történettudományra. A közelmúltban elkezdődött a két oldal egymáshoz való közelítése, de ez a fontos munka egyelőre a nyelv társadalomtörténetére és a koratűj-korra korlátozódik, hatása pedig éppen hogy csak érintette Kelet-Közép-Európát.² Jóllehet az itt tárgyalt téma minden aspektusa, minden része külön előadást érdemelne, mégis hasznosnak látom, hogy egy átfogó tablót vázoljak fel itt Kann szellemében – az általa vizs-gált hősök és gonosztevők közül néhányan, Josef von Sonnenfelstől Ferenc Ferdinánd fő-hercegig meg is fognak jelenni. Mentegetőznöm kell amiatt, hogy helyenként túlságosan összesűrítettem mondandómat, másutt pedig egyértelmű dolgokat fogalmaztam meg (újra).

Úgy vélem, a nyelv – és az egyes nyelvek természete – mint olyan döntő szerepet ját-szott a „Habsburg probléma” kibontakozásának különböző állomásain. Ehhez a kijelentés-hez kapcsolódik egy széles távlatokat nyitó, mégis meglepően ritkán feltett kérdés, amely egyenesen következik ebből: lehetséges-e, hogy a monarchia nem is annyira a nemzeti konfliktusok következtében pusztult el, hanem önmagában a nyelvi sokféleség idézte elő összeomlását? Látni fogjuk, hogy nincs kész válaszom, de a kérdést elég lényegesnek tar-tom ahhoz, hogy saját jogán fogalmazódjon meg. Természetesen a téma bármely átfogó elemzése széles körű összehasonlítást igényelne, amire itt most nincs lehetőség. A világ-történelem során számos olyan állam maradt fenn, amelyben több nyelv élt egymás mel-lett, gyakran sokkal több, mint amennyivel a Habsburgoknak meg kellett küzdeniük, és az is előfordult, hogy a nyelvek közül egyik sem volt domináns. De lehet-e véletlen, hogy a régi Ausztria az egyetlen modern európai hatalom, amely teljes egészében megsemmisült, és amely abból a szempontból is egyedülálló, hogy nem volt saját fő nyelve – ellentétben azok-kal az angol, francia, német, orosz vagy olasz ajkú domináns csoportokkal, amelyek leg-alább központi területük zömét meg tudták menteni a birodalmak összeomlása során?

Ez alapján véve modernkori probléma volt, hiszen, ahogy majd látni fogjuk, a nyelv a kései 18. században kezdett átpolitizálódni. Azonban az e mögött meghúzódó nyelvi vál-tozás ritmusa a *longue durée* folyamatokhoz tartozik, és minden tekintetben kölcsönhatás-ban áll a társadalmak fejlődésével, amelyeket tükröz és alakít; a döntő fejlődési irányvona-lak egy korábbi időszakra vezethetők vissza. Paradox módon éppen a diadalmas Habsburg ellenreformáció és barokk pompa kozmopolita kulturális prioritásai idézhették elő a ké-sőbbben kibontakozó kommunikációs veszteségeket, amelyeket itt figyelemmel kísérünk.

*

A Habsburg országok területi kiterjedésük csúcsán, a 18. század elején nemzetiségek hal-mazából álló, nemzet nélküli államot alkottak. Ezek a területek egyfajta birodalomban

² Fontos gyűjtemények: Burke, Peter – Porter, Roy (eds.): *The Social History of Language*. Cam-bridge, 1987.; uők: *Language, Self and Society*. Cambridge, 1991.; uők: *Languages and Jargons*. Cambridge, 1995. Az általános kérdésekről lásd még: Evans, R. J. W.: *The Language of History and the History of Language: An Inaugural Lecture*. Oxford, 1998. Üttörő vállalkozás ezen a te-rületen: Jenkins, Geraint H.: *Social History of the Welsh Language/Hanes Cymdeithasol yr Iaith Gymraeg*, (egy párhuzamos angol és walesi kiadásokban megjelenő sorozat), 11 vols. Cardiff, 1996–2000.

egyesültek, legalábbis a Német-római Birodalommal való összefonódásnak köszönhetően és az uralkodó jogcímét tekintve, akinek legfontosabb titulusa általában a császári cím volt. Az osztrák monarchia 1740-ben közel állt az összeomláshoz, de ennek ekkor még nem az etnikai sokszínűség volt az oka, mindenesetre a kortársakban ez bizonyosan nem merült fel. Innentől fogva a legfontosabb kérdés az volt, vajon képes-e olyan mértékű lojalitást és strukturális koherenciát elérni, amelynek segítségével virágozhat az egyre jobban központosított és feszesen kormányzott európai riválisai között. Ez a hivatalos politika számára példátlan nemzeti, de mindennekeft – és ez lesz mostani témánk – nyelvi bonyodalmakhoz vezetett, amelyekkel az államvezetésnek korábban nem kellett szembesülnie.

Azelőtt a nyelv, a nyelvi sokféleség nem jelentett politikai nehézséget a Habsburg uralkodók számára, az egyetlen kivételre röviden ki fogok térni. A soknyelvűség valójában mind a társadalom, mind pedig az uralkodók szempontjából előnyösnek tűnt. „*Unitas linguae obscurat dignitatem imperii*”, míg a nyelvek istenadta sokfélesége erősíti a birodalmat. Ez közmondásba foglalt bölcsesség volt, bár mellékesen utalt arra a vezető szerepre, amely a latinra hárult, mint a régióban a hatalom tulajdonképpen közvetítőjére. Különösen így volt ez Magyarországon már Szent István óta, akinek e toposz egy változatát is tulajdonították.³ Ezt a meggyőződést többé-kevésbé tudatosan Habsburg hagyományként ápolták: a dinasztia tagjai számos nyelvet tanultak és beszéltek. A német mellett, amely mintegy anyanyelvük volt, általában bevezették őket a latin, spanyol, olasz és francia nyelv ismeretébe – nagyjából ezek voltak az udvari és államnyelvek (*Hof- und Staatssprachen*) –, és a cseh és/vagy magyar nyelv alapjait is elsajátították.⁴

Ez a szemlélet jól tükrözi a heterogenitást, a Habsburg hatalmi építményt fenntartó pillérek heterogenitását. A Német-római Birodalom területén az egyetlen formális nyelvrendelet a latin vagy a német hivatalos okiratokban való használatára vonatkozott, ezt a birodalmi választási feltételek (*Wahlkapitulationen*) 1519-től fogva tartalmazták. A német nyelvet I. Ferdinánd egyetlen rendelete írta elő az osztrák hercegségek hivatalnokai számára.⁵ A Bécs körüli központi tartományokban ez nemigen lehetett vitatott kérdés. Ha azonban távolabbra megyünk, azt tapasztaljuk, hogy a gyakorlatot a helyi igények alakították, azok pedig feltűnően többnyelvűek voltak. Csak egyetlen példát említek: 1799-ben 109 erdélyi főtisztviselő közül mindenki tudott latinul; magyarul 93, németül 91, románul 88, franciául 17, olaszul 12%-uk beszélt.⁶ Már olyan adatok állnak rendelkezésünkre, amelyek segítségünkre lehetnek a helyzet felmérésében: személyi akták (*Conduitelisten*), vizitációk és más dokumentumok tájékoztatnak a nyelvhasználatról, vagy legalábbis az egyéni bevallás szerinti nyelvismeretről. Ezek a források nem tökéletesek, de arra alkalmasak

³ Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában. I–III.* Budapest, 1885–1888. II. 394.; Rapant, Daniel: *K počiatkom mad'arizácie.* I–II. Bratislava, 1927–1931. I. 232ff.; Szent István megfogalmazását a következőképpen rögzítették: „*Nam unius linguae uniusque moris regnum, imbecille et fragile est.*” Márkus D. (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvény-cikkek.* Budapest, 1899. 12.

⁴ Wuzella, Walter-Michael: *Untersuchungen zu Mehrsprachigkeit und Sprachgebrauch am Wiener Kaiserhof zwischen 1658 und 1780.* In: Bůžek, V.–Král, P. (eds.): *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr, 1526–1740.* České Budějovice, 2003. 415–438.

⁵ Hattenhauer, Hans: *Zur Geschichte der deutschen Rechts- und Gesetzessprache.* Göttingen, 1987.; Fischel, Alfred: *Das österreichische Sprachenrecht: eine Quellensammlung.* Brno, 1910. 3. 5. sz. dokumentum

⁶ Csetri Elek: *Az erdélyi központi hatóságok tisztviselőinek nyelvtudásáról a XVIII. század végén.* In: Orosz István és mások (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon.* Budapest, 1994. 19–29.

– bár a kutatásnak e területen van még tennivalója –, hogy megvilágítsák a hadseregben, különösen az ezredek szintjén, illetve az egyházakban egyházközi szinten fennálló nyelvi különbségeket. Sűrűlódás előfordulhatott – különben miért lett volna szükség például külön céhek vagy diákszövetségek létrehozására? –, de csakis helyi szinten, és legtöbb esetben ez nem volt más, mint gyakorlati problémákra adott válasz, esetleg a tisztán társadalmi-gazdasági természetű feszültségek kifejeződése.

A kivétel, amely erősíti (és majd aláássa) a szabályt: a cseh nyelv ügye a 15–16. századi Csehországban. A csehet a huszita mozgalomnak köszönhetően olyan nemzeti nyelvként tarthatjuk számon, amely bármely európai normához hasonlítva már korán készen állt a teljes körű közéleti szerep betöltésére. Ezt a cseh ajkúak, akik mind az elit, mind pedig a teljes népesség többségét alkották a királyság törzsterületein, a nyelv hivatalos státuszáról való alkotmányos gondoskodással támasztották alá, például az 1500-ban kiadott Tartományi Rendtartásban (*Zřízení zemské*). Ezeket az intézkedéseket azokhoz a korabeli nyugat-európai dekrétumokhoz lehet hasonlítani, amelyek például az angol nyelv használatát biztosították Walesben és Írországbán, vagy ilyen volt az 1539-ben kiadott Villers-Cotterêt-i rendelet is, amely a „*langage maternel français*” jogait garantálta a Valois-k királyságában. Közép-Európában azonban nem találunk hasonló példát; a cseh rendeletek abban a tekintetben is páratlanok voltak, hogy nem a korona, hanem a rendek vitték keresztül. Még hozzá a nyelvről való gondoskodásuk inkább védekezési mechanizmus volt: pontosan azért álltak ki ilyen nyíltan a cseh terjesztése és védelme mellett, mivel sebezhetőnek érezték – különös módon leginkább Rudolf korában, amelyet később a nyelv irodalmisága szempontjából kanonikusnak tekintettek. 1611-ben egy birodalmi követ szónoklatát az országgyűlésen azzal szakították félbe, hogy az Németországban, ne önáluk beszéljen németül. Egy 1615-ben hozott törvény igényelte az összes köztisztviselőtől a cseh nyelv használatát, minden beköltöző nemestől és polgártól megkövetelte a cseh nyelv ismeretét, a bevándorlókat pedig arra kötelezte, hogy gyermekeiket tanítsák meg csehül.⁷

Ezek az intézkedések hosszú távon hatást gyakoroltak az államiságról, nemzetiségről, valamint a nyelvnek az államban és a nemzet körében játszott szerepéről vallott cseh nézetekre. Továbbá az a védekező reakció, amely megszületésükhöz vezetett, jellemzővé vált a nyelvi öntudatosság sajátos voltára az egész Habsburg Közép-Európában. De egyelőre, a fehérhegyi csata utáni időkben valójában a német nyelv vette át az uralmat Csehországban. Az 1627-ben kiadott *Verneuerte Landesordnung*, amellelt, hogy betiltotta a nem katolikus vallásokat, csupán a nyelvek egyenlőségét biztosította, ami később különös módon ugyanúgy 'utraquizmus'-ként vált ismertté, mint az akkor eljátszott huszita hit.⁸ A megújított alkotmány teljes szövegét – nem véletlen, hogy német címen említettem – még csak ki sem adták cseh nyelven. Úgy tűnt, hogy bár sokkal hosszabb idő leforgása alatt, de a német máshol is hasonló módon diadalmaskodik Ausztriában: ennek alapja az emelkedett és nagyra becsült hivatali írott nyelv (*Schreibsprache*) volt, amely IV. Károly, később Miksa és

⁷ Fischel: *Sprachenrecht*, 1ff.; vö. uo. bevezetés IX–XX.; Pražák, Albert: *Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého od nejstarších dob pro přítomnost*. Praha, 1945. 25–47.; vö. Evans R. J. W.: 'Language and Politics: Bohemia in International Context, 1409–162'. In: Raková, S. (ed.): *Confession and Nation in the Era of Reformations. Central Europe in Comparative Perspective*. (Megjelenés alatt)

⁸ Fischel: *Sprachenrecht*, XXI–XXVIII. A háttérhez lásd Evans, R. J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: An Interpretation*. Oxford, 1979. 198–200.

más korábbi Habsburg császárok kancelláriáin fejlődött ki.⁹ Megszilárdulása a monarchia teljes újjáépítésének részét képezte, amelyet Mária Terézia és főként II. József hajtott végre az 1740-es évektől kezdve.

*

Ez a folyamat azonban nagyon lassú volt. Az ellenreformáció határozottan fenntartotta és meghosszabbította a latin rangját, illetve használatát, ahogy a barokk kultúra az udvar és az elit által használt román nyelvekhez ragaszkodott. Ezekben a körökben az anyanyelv pusztán egyfajta erőteljes regionális köznyelvet (*patois*) jelentett, amely időnként üdítően evlági (mint Sancta Clara prédikációiban, amelyekkel egy ízben Kann is foglalkozott)¹⁰, de különben durvának, sőt kaotikusnak tűnt és hallatszott. A német nyelv kiművelődése a birodalom más részein sokkal gyorsabban bekövetkezett.

A középkor végére a szász dialektusok és letisztult, írott változataik – különösen azok, amelyeket Meissen környékén használtak – kezdtek felértékelődni. Ezeket a dialektusokat később alapvetően megerősítették legnagyobbra becsült beszélőjük, Luther Márton anyanyelven írt munkái, mindenekelőtt Biblia-fordítása. „A közös német nyelvet használom” – ahogyan Luther *Asztali beszélgetéseinek* egy sokat vitatott részletében fogalmaz: „A szász kancellária módján beszélek.”¹¹

A szóban forgó változatok Lutherhez való kötődésük miatt a katolikus délen nem voltak kíváncsiak; de ugyanilyen okból társultak hozzájuk Németország nagyrészt protestáns irodalmi alkotói Martin Opitztól kezdve a Schottelius-hoz hasonló grammatikusokon át a 17. századi nyelvi társaságok (*Sprachgesellschaften*) purista ténykedéséig. Pedagógusok, mint Christian Weise és Christian Thomasius terjesztették az újfelnémet nyelvi normát. Weise Zittában működött, egy kőhajtásnyira a Habsburg területektől. Az újfelnémet végül is éppen az 1740-es évekre rögzült Johann Christoph Gottsched *Deutsche Sprachkunst* nyelvhasználati kézikönyvével, amelyet „az előző és jelen századok legkiválóbb – csupa protestáns – íróinak mintái nyomán” állított össze, és amely magában foglalta a korai felvilágosodott tudomány, a pietista lelkiség és az érzékenység irodalmának új szókincsét.¹²

Hangsúlyoznom kell, hogy valójában nem a beszélt nyelvről volt itt szó. „Nincs és nem is lesz olyan tartománya Németországnak, ahol beszélnék a felnémetet – vélte egy porosz grammatikus még 1827-ben is –, és soha egyetlen német sem lesz képes a tökéletesen tiszta felnémet nyelven beszélni, hiszen az nem más, mint a legműveltebb németek könyv- vagy

⁹ Tschirch, Fritz: *Geschichte der deutschen Sprache*, Bd. 2, 2nd ed. Berlin, 1975. 92ff.; Eggers, Hans: *Deutsche Sprachgeschichte*, Bd. 3–4. Reinbek bei Hamburg, 1969. 3. 48f., 80ff., 142f., 149f.

¹⁰ Kann, A. Robert: *A Study in Austrian Intellectual History: From Late Baroque to Romanticism*. New York, 1960.

¹¹ „Ich [...] brauche der gemeinen deutschen Sprache [...] Ich rede nach der sächsischen Kanzlei.” Ennek elemzése: Eggers: *Sprachgeschichte*, 3. 150ff.; Josten, Dirk: *Sprachvorbild und Sprachnorm im Urteil des 16. und 17. Jahrhunderts*. Bern, 1976., főként 20ff., 104ff. Vess össze Polenz, Peter von: *Altes und neues zum Streit über das Meißnische Deutsch*. In: Schöne, A. (Hg.): *Kontroversen – alte und neue* (Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongresses). Bd. 4. Tübingen, 1986. 183–202.

¹² „Nach den Mustern der besten Schriftsteller des vorigen und jetzigen Jahrhunderts.” Idézi Nerius, Dieter: *Untersuchungen zur Herausbildung einer nationalen Norm der deutschen Literatursprache in 18. Jahrhundert*. Halle, 1967. 38ff.; Eggers: *Sprachgeschichte*, 4. 49f., 78ff.; Strassner, Erich: *Deutsche Sprachkultur, von der Barbarensprache zur Weltsprache*. Tübingen, 1995. 121ff.; Schiewe, Jürgen: *Die Macht der Sprache. Eine Geschichte der Sprachkritik von der Antike bis zur Gegenwart*. München, 1998. 68–106.

irodalmi nyelve (*Bücher-, Schriftsprache*).¹³ Jóval lényegesebb volt, hogy a Majnán túl egy írott nyelvi norma emelkedett ki és vált a művelt szóbeli kommunikáció eszközévé – bár ezt a folyamatot bizonyára segítette, hogy a helyi dialektus, az alnémet (*Plattdeutsch*) szélsőségesebb formái fokozatosan kiszorultak Németország északabbi területeiről. Ez a fejlettebb írott nyelv (*Schriftsprache*) elhomályosította a régi birodalmi kancellária nyelvének (*Kanzleisprache*) tekintélyét, az osztrák területek pedig fonák helyzetbe kerültek. Eddigi hozzájárulásuk az új nyelvi kultúrához minimális volt: példának okáért a körülbelül nyolcszáz ismert időszak kiadvány közül, amely a 18. század kezdetén új nyelvi (és morális) hangot ütött meg, alig néhány jelent meg itt.¹⁴ Az osztrák területek kozmopolita elitje pedig még jobban eltávolodott a német nyelvtől, mint a birodalom más részein élő társaik.

Ehhez járult hozzá még az is, hogy az 1740 utáni katonai-politikai kihívás éppen ebből az irányból érte a Habsburgokat. Szilézia elvesztése – és erre ritkán figyelnek fel e nevezetes birtokosváltás kapcsán – az egyetlen olyan tartományától fosztotta meg a dinasztíát, amely részese volt a német irodalmi hagyományoknak (hasonló volt a helyzet Christian Weise földjén, Alsó- és Felső-Lausitzban is, de ezeket a területeket már száz évvel korábban elvesztették). Porosz Frigyes hódításának nem ez volt az egyetlen hosszabb távú nyelvföldrajzi jelentősége, amint erre majd szeretnék rámutatni; de egy olyan következménnyel is járt, amely hamarabb jelentkezett. A nyelvi versengés azonnal az osztrák reformprogram figyelemreméltó eleme lett. Ezzel együtt járt, hogy nagyrészt átvették a Gottsched, majd követője, Johann Christoph Adelung által kialakított nyelvi normát, bár az utóbbi nyíltan tartotta magát ahhoz a nézethez, hogy „a felnémet nem más, mint Felső-Szászország magasabb osztályainak elfogadott társasági nyelve”.¹⁵

A reformerek általában bevándorlók voltak, mint például Justi és Felbiger vagy az újságíró Christian Gottlob Klemm, aki a következőket írta az 1760-as évek elején: „Bécsbe érkezésem óta gyakorta panaszolom barátaimnak, hogy az anyanyelvet nemcsak, hogy elhanyagolják itt, de sokan le is nézik.” A reformerek legkiemelkedőbbike a szintén bevándorló családból származó Sonnenfels volt, akiről ebben az összefüggésben negyven évvel ezelőtt Kann adott tömör, de érzékeny jellemzést újító jelentőségű számvetésében. Sonnenfels talán épp annyira köszönhette ismertségét stilisztikai törekvéseinek, mint bármely más feltűnőbb közérdekű vállalkozásának.¹⁶ Még az osztrák jezsuiták is – a birodalom

¹³ Bauer, Heinrich: *Vollständige Grammatik der neuhochdeutschen Sprache* I–V. Berlin, 1827–1833. I. 146f. Lásd még Durrell, Martin: *Political Unity and Linguistic Diversity in 19th-Century Germany*. In: Umbach, M. (ed.): *German Federalism: Past, Present, Future*. Basingstoke, 2002. 91–112.

¹⁴ Семенюк, Н. Н.: *Проблема формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия*. Москва, 1967. 23f. sköv.

¹⁵ Adelungról lásd Nerius: *Untersuchungen*, 63ff.

¹⁶ Minderről lásd Wiesinger, Peter: *Die sprachlichen Verhältnisse und der Weg zur allgemeinen deutschen Schriftsprache in Österreich im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. In: Gardt, A. (Hg.): *Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien*. Tübingen, 1995. 319–367.; Bodi, Leslie: *Traditionen des österreichischen Deutsch im Schnittpunkt von Staatsraison und Sprachnation (Vom Reformabsolutismus bis zur Gegenwart)*. In: Muhr, Rudolf-Schrodt, Richard–Wiesinger, Peter (Hg.): *Österreichisches Deutsch. Linguistische, sozialpsychologische und sprachpolitische Aspekte einer nationalen Variante des Deutschen*. Wien, 1995. 17–37.; idézi Strassner: *Deutsche Sprachkultur*, 180. és jegyz.; Ammon, Ulrich: *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Das Problem der nationalen Varietäten*. Berlin, 1995. 117ff.; Vö. Kann: *Austrian Intellectual History*, 150–153.

más katolikus tartományaiban élő kollégáikkal egyetemben – részt vettek a német nyelv-tanok felülvizsgálatában a rend feloszlata előtti két évtizedben.¹⁷

A vállalkozást aktívan támogatta Mária Terézia is, aki Bécsbe hívta Gottschedet, és állítólag ezt mondta neki: „Szégyellenék németül szólni a német nyelv mesteréhez. Mi, osztrákok, igen szármalmas nyelvet beszélünk.” Fia, József határozottan belevetette magát a reformtervekbe – magától értetődik a szembetűnő ellentét e téren bálványával, II. Friggyessel (Szilézia ide vagy oda). Nem véletlen, hogy József volt az első Habsburg, akit a helyes német nyelven tanítottak.¹⁸ József kétségtelenül elhivatottan törekedett az átalakítási program fő hordozójának, a nyelvnek a minőségi fejlesztésére, amit többek között a „nemzeti” (németajkú) színház irányításában játszott személyes szerepe is bizonyít. Véleményem szerint ezt csak akként lehet értelmezni, hogy tudatosan *nyelvi* eszközökkel erősítette a német nyelv pozícióit. Ez jóllehet nem (ahogy valaha gondolták) a nemzeti germanizálás, de egyértelműen a nyelvi identitás megerősítésének igényét mutatja. Ugyanerre a szándékra utal, és tárgyilagos államvezetési kinyilatkoztatásnál biztosan többet jelent, hogy egész birodalmában előírta a német nyelv használatát az igazgatás nyelveként, bár ezzel sokhelyütt csak megerősítette a már kialakult helyzetet.¹⁹

József mintát adott, és ennek maradandó vonzerejét száz évvel később látni fogjuk az osztrák–német attitűdben. Mindazonáltal, a császár sok más kezdeményezéséhez hasonlóan, egyelőre ennek is véget vetett az intézkedés által kiváltott reakció. Herder, Fichte, Arndt és a Grimm testvérek korában Ausztria megint csak nem játszott szerepet azok között, akik a német nemzeti nyelv (*Nationalsprache*) mellett érveltek. Ehelyett voltak olyanok, akik a nyelvi osztrákizmusokból kovácsoltak erényt. Közülük nem mindenki volt konzervatív, az első teljes egészében kiadott helyi kifejezés-gyűjteményt Joseph Sonnleithner, a *Fidelio* szövegkönyvírója állította össze.²⁰ Mindamellett az osztrákok akkortájt nem álltak ki érdemben a dialektusok használata mellett, ez Ausztriában elsősorban a népszínművekre (*Volksbühne*) szorítkozott. Az osztrák helyi nyelv tehát két szék között ismét a pad alá esett, és a probléma, hogy Ausztriát másodrangú nyelvterületnek tekintették, továbbra is főnnállt. A dinasztia azzal válaszolt, hogy – talán leginkább I. (II.) Ferenc, az igénytelen autokrata uralkodása idején – bizonyos helyzetekben feltűnően és többé-kevésbé nyilvánosan használta a főváros nyelvét, a *wienerisch*t. De hogy ez a trükk – ha egyáltalán annak nevezhetjük – meddig terjedt, és mi volt a funkciója, külön tanulmányt igényelne.

*

¹⁷ Jahreiß, Astrid: *Grammatiken und Orthographielehren aus dem Jesuitenorden. Eine Untersuchung zur Normierung der deutschen Schriftsprache in Unterrichtswerken des 18. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1990.

¹⁸ „Ich sollte mich scheuen, mit dem Meister der deutschen Sprache deutsch zu reden. Wir Österreicher haben eine sehr schlechte Sprache.” Idézi Wiesinger: *Die sprachlichen Verhältnisse*, 326.; Wuzella: *Untersuchungen*, 432–435.

¹⁹ Vesd össze Milan Šmerda József birodalmi/német patriotizmusáról szóló megfigyeléseivel: *Integrační snahy v habsburské monarchii v době formování novodobých národů*. Slovanské Historické Studie, 12. (1979) 133–161.; Prignitz, Christoph: *Vaterlandsliebe und Freiheit: deutscher Patriotismus von 1750 bis 1850*. Wiesbaden, 1981. 7f.

²⁰ Sonnleithner *Mundart der Österreicher* című művéből 1800-ban Bécsben részletek jelentek meg, majd 1811-ben bővítve, 1824-ben pedig *Idioticon Austriacum* címen átdolgozva adták ki. Hasonló irányú érdeklődés korábbi megfogalmazása Johann Popowitsch: *Die nothwendigsten Anfangsgründe der Teutschen Sprachkunst, zum Gebrauche der österreichischen Schulen*. Wien, 1754. című műve, noha ez nem haladja meg egy nyelvi reform kereteit.

Ezalatt a német hivatali nyelvvé nyilvánítása egészen más fejleményeket idézett elő a magyar korona országaiban. Itt a latin, az írásbeli és gyakran a szóbeli kommunikáció semleges eszköze a 18. század végén még mindig majdnem teljes – sőt fokozott – tekintéllyel bírt. Bizonyos mértékig kivételt képezett Erdély, amelynek a török uralom egy korábbi időszakban függetlenséget biztosított, és ez bizonyos területeken kedvezett a magyar nyelv terjedésének. A latin hivatalos volt abban az értelemben, hogy a törvények és rendeletek, a jogi és adminisztratív ügyek, valójában szinte az összes közirat ezen a nyelven keletkezett. 1777-ben a *Ratio Educationis*, a magyarországi oktatásügy reformprogramja megbecsülte Magyarország sokféle nyelvét, de ugyanakkor megerősítette a valamennyi közt legfontosabb latin pozícióit (a szóban forgó rendelet átfogó intézkedéseit is latinul fogalmazták meg).²¹

A kevéssel később, 1784-ben kiadott, a német nyelvet hivatalos nyelvvé tévő törvény fontos választóvonal volt. József azzal igazolta eljárását, hogy az ország szégyenszemre ne legyen folyamatosan egy holt nyelvnek alávetve; ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy hangsúlyozta: a változásra nem saját kényelmének biztosítása érdekében volt szükség, hiszen „elég jól ki tudom fejezni magamat latinul”.²² A magyar nyelvet nem tartotta elég fejlettnak, és úgy vélte, csak egy kisebbség beszél – ami a népesség egészét tekintve igaz is volt. A magyar nemesi nemzet – amelynek többsége beszélt magyarul – sértett hangú válaszában továbbra is alapvetően a latinhoz való ragaszkodását hirdette, a feliratkampányban például „apanyelv”-ként jellemezték azt. A válasz tartalmazott valamennyit a többnyelvűségnek azokból a „birodalmi” érveiből, amelyekre korábban már utaltam. Még hozzá a feliratok szerzői közül néhányan felvetették, hogy miért is ne lehetne újra bevezetni a latint a Szent Római Birodalomban, ha már egyszer szükségesnek látnak bizonyos mértékű egyformaságot. Lassanként azonban a magyar ellenzék is belátta, hogy a védekezés legjobb eszközeként szükség van a modernizációra. Ez a magyar nyelv ügyének felkarolásában nyilvánult meg.²³

A nyelvkérdés ezt követően a magyar országgyűlések során európai szemszögből nézve kivételes prioritást kapott. Az 1790. évet követő több mint fél évszázad alatt nyolc önálló törvény adott egyre szélesebb körben és egyre inkább kényszerítő erővel hivatalos státust a magyar nyelvnek, eleinte a latinnal párhuzamosan, majd pedig kiváltva azt. Valamennyi nehéz tárgyalások során született meg egy olyan időszakban, amikor a politika egyéb fontos területein a kormány és a rendek közötti erőegyensúly miatt nem történt elmozdulás. A törvények sora 1844-ben az egynyelvű országgyűlés követelésével vált teljessé. A törvényt a jogaikban sértett horvát követek végeérhetetlen latin nyelvű beszédei ellenében szavazták meg, amelyek az *ancien régime* utolsó mesterszónoklatai közé tartoztak az európai kontinensen.²⁴ A latin bukása aláasta a *hungarus* tudathoz kapcsolódó kulturális semlegesség vagy nemzetekfelettség, azaz a különféle etnikumokat egybefűző közösség ideáját. Néhány kései szószólója Juraj Rohoni (Rohonyi György) horvát költő szellemében siratta elmúltát. Rohoni így írt 1832-ben: „Most *hungarus* nemzetség vagyunk (*genus Hungaricum*) mind-

²¹ Mészáros István (szerk.): *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.* Budapest, 1981. 17ff.

²² Marczali: *Magyarország története*, 2. köt. 532.; a német nyelv bevezetése nem „nur für Meine Gemächlichkeit geschieht, da Ich Mich in lateinischer Sprache ziemlich ausdrücken kann.”

²³ Rapant: *K počiatkom*, I. 191ff.; Marczali: *Magyarország története*, 2. köt. 384ff.

²⁴ Gazdag dokumentáció található: Szekfű Gyula (szerk.): *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848.* Budapest, 1926.

nyáján és egy nemzetség, amíg csak közös nyelvünk a latin marad.”²⁵ A kortársak többsége azonban rövid idő elteltével alkalmazkodott a nyelvi különbségek mély – és korai – átpolitizálódásához.

A nyelv ügye olyan rendkívüli ideológiai kérdéseket vetett fel, amelyek lényegében a nyelvészeti kategóriákban és struktúrákban gyökereztek. A legjelentősebb az a vita volt, amely a magyar nyelv és a magyarok ázsiai eredetéről folyt. Az ázsiai származás természetesen akkor kapott nagyobb nyilvánosságot, amikor a magyarok kezdték elhagyni a latint. A keleti eredet korábban nem jelentett terhet a magyar nyelv számára – tulajdonképpen megkönnyítette a keresztény humanisták által idealizált héberrel való kapcsolatba állítását²⁶ –, de innentől kezdve az egyik oldalon némi zavarral kevert büszkeség, a másikon pedig ellenszenv forrása lett. Vizsgáljuk meg például az országgyűlés Bécshez intézett feliratát 1843-ból, a magyar nyelv monopolizált hivatali státusáért folytatott küzdelem utolsó szakaszából. A felirat tele van a „gyönyörű, keletről hozott”, hányatott sorsú és elhanyagolt nyelvünk szerencsés megmenekülésére vonatkozó kiszólásokkal: „csoda, hogy nem porladt el sírjában, és hogy nemzetiségünket nem temettük el vele együtt”. Az Államtanács szóáradatnak (*Schwall von Worten*) bélyegezte és elvetette ezt a heves, antropomorfizáló szöveget, és azzal vágott vissza, hogy a nem magyarok a magyar kiejtést igen nehezen tanulják meg. De, mint tudjuk, a kormány ezt a játszmát elvesztette. A szlávok kevésbé voltak engedékenyek: ellenvetésükben ócsárolták a „Pusta [így!] nyelvét, amelynek nincsenek gyökerei, műveletlen, és innen-onnan [*aus allen Ecken und Enden*] összeszedett szavakból tákolták össze”.²⁷ A monarchia első kiemelkedő etnográfusa, Czoernig 1846-ban a magyarokat még mindig ázsiai törzsnek (*asiatischer Stamm*) tartotta. Nem nélkülözte az ironiát a filológusok újabb keletű felfedezése, amely szerint a magyar nyelv rokonait nem a türk sztyeppék törzsi nyelveiben, hanem a finnben és a lappban kell keresni; elvégre ez a rokonság mégis csak sokkal „európaibb” volt. Ez a hétköznapi következtetés azonban senkit sem villanyozott fel.²⁸

Belső tényezők is segítették a verseny éleződését. Egyrészt a magyar nyelv gyors terjedését és a rivális nyelvközösségek ebből következő mozgósítását az a szociolingvisztikai faktor is segítette, hogy a magyarnak tulajdonképpen nem voltak dialektusai.²⁹ Ez oka és következménye is volt a magyarság alföldi települési mintáinak és egységes nemesi vezető-

²⁵ „*Donec communis lingua Latina manet*” – idézi Miskolczi Gyula: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. I–II. Budapest, 1927–1928. I. 170.; a latin nyelvű vers és fordítása: Szörényi László: „... HA MAGYAR SZÓBÓL A TÓT KIMARADNA”. *Rohonyi György Dugonics- és magyarellenés gúnyversének művelődéstörténeti háttere*. In: Balázs Mihály–Font Zsuzsa – Keszérű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997. 591–607.

²⁶ Hegedűs József: *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykori európai nyelvtudomány tükrében*. Budapest, 1966.

²⁷ Miskolczi: *A horvát kérdés*, 1. köt. 157., 2. köt. 121., 145.; Rapant, Daniel: *Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842*. I–II. Bratislava, 1943. II. 17–25.

²⁸ Brix, Emil: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen, 1880–1910*. Wien, 1982. 75. (Czoernig); Hegedűs: *Magyar nyelv*, 68. ff.; Zsirai Miklós: *A modern nyelvtudomány magyar úttörői*. Budapest, 1952.

²⁹ Újabb téma, amely tudomásom szerint még kutatójára vár. Utalások találhatók: Benkő Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, 1957.; Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, 1966. 247ff. 291ff.; Hegedűs József: *The Unique Structure of the Hungarian Language*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio Linguistica*, 24. (1999–2001) 15–20. Jól mutatja, hogy a kortársak tudatában voltak a magyar nyelv egységességének.

rétegének. Másrészt szem előtt kell tartanunk, hogy a magyar szónak a magyar nyelvben kettős, etnikai és területi jelentése van, hiszen az ország neve is Magyarország. Tehát az új-fajta kulturális öntudatosság légkörében maga a 'magyar' (és származékai) szó használata nemzetiségi hátsógondolatot sejtethetett. Más nyelvek is meg tudták különböztetni a „magyar”-t és a „magyarországi”-t („Magyar” és „Hungarian”, *madjarisch* és *ungarisch*, *ma-d'arský* és *uherský* stb.), azonban érzéketlenek maradtak az anyanyelvi beszélők által az asszimiláció szótárában megkülönböztetett önkéntes 'magyarosodás' és erőszakos 'magyarosítás' közötti eltérés iránt.³⁰

*

A magyar nyelv elszigetelődése voltaképpen annak a nagy átalakulásnak a kísérőjelensége volt, amely a nyelvészeti felfogás területén ment végbe a romantika korszakában. Az eredethez való visszatérés, az egyes nyelvek egyediségének, de egyben más nyelvekkel való szisztematikusan rokonságának hangsúlyozása, valamint a szerves fejlődésben való hit voltak e változás kulcsfogalmai. A leglényegesebb elméleti eredmény az indoeurópai nyelvcsalád azonosítása volt. Ez hatalmas ösztönzést adott a német nyelvészek törekvéseinek, ezzel magyarázható az is, hogy az új csoportot *indogermán* nyelveknek („*indogermanische Sprachen*”) keresztelték. A Habsburg állam szempontjából nem volt kevésbé fontos a szláv nyelvek ezzel párhuzamos felértékelődése, ami az egyes nyelveket és az egész szlávtságot egyaránt érintette, a két folyamat pedig együttesen zajlott.

A pánszlávizmus eredete ebben az összefüggésben egyértelműen nyelvészeti jellegű volt. Alapító atyái, Ján Kollár és Pavol Jozef Šafárik átértelmezték szlovák anyanyelvük, az egyik leggyengébb szláv „dialektus” (annak tartották még akkor a nyelvcsaládon belüli nyelvváltozatokat) sebezhetőségét a magyar expanziójával szemben. Összefogási programot hirdettek, amelyet arra a néhány filológus által már régebben felismert, de szélesebb körben csak ekkoriban elterjesztett eszmére építettek, hogy a szlávtságot közös nyelvi gyökerek kapcsolják össze.³¹ Ez a program megalapozta a jövőbeni kulturális és politikai szövetség vagy különállás napirendre kerülését, különösen a cseh–szlovák, illetve szerb–horvát rokonság egymástól elütő eseteiben. Nincs most lehetőségem megvizsgálni a Ludovít Štúr vezette mozgalmat, amely egy különálló szlovák nyelvi normát akart kialakítani az 1840-es években, vagy Vuk Karadžić és más grammatikusok ezzel egy időben zajló küzdelmét, amelynek célja a két legfontosabb délszláv nyelvváltozat összeegyeztetése volt, bár mindkét eset arról tanúskodik, hogy a közép-európai nyelvi öntudat és a politika kölcsönösen formálták egymást.³² A román nyelv hasonló összefüggéseire sem tudok itt kitérni. A román egyszerre került egy külső és egy belső küzdelem középpontjába: egyrészt a magyarokkal

³⁰ A levonható következtetésekbe nyújt betekintést Evans, R. J. W.: *Der ungarische Nationalismus im internationalen Vergleich*. In: Hirschhausen, U. von–Leonhard, J. (Hg.): *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*. Göttingen, 2001. 291–305.

³¹ A kérdés általam ismert eddigi legjobb bemutatása: Kudělka, Milan – Šimeček, Zdeněk – Večerka, Radoslav: *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*. Praha, 1995., amely többet nyújt, mint amennyit a címe sugall.

³² Štúrról lásd Blanár, Vincent: *Jazykovedné dielo L'udovíta Štúra*. Bratislava, 1956.; A szerb–horvát megalkotásának nyelvészeti körülményeit többféleképpen értelmezik: Popović, Ivan: *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden, 1960. főként 623–645. versus Moguš, Milan: *A History of the Croatian Language: Toward a Common Standard*. Zagreb, 1995. főként 158ff.; Vuk szerepéről lásd: Wilson, Duncan: *The Life and Times of Vuk Stefanović Karadžić, 1787–1864: Literacy, Literature, and National Independence in Serbia*. Ann Arbor, 1986.; ennél kritikusabb nézőpontból szemléli Butler, Thomas: *The Origins of the War for a Serbian Language and Orthography*. Harvard Slavic Studies, 5. (1970) 1–80.

versengtek az etnikai „őseredetiség” bizonyításában, amely során a vita jórészt a nyelv újlatin voltának bizonyításáról szólt, másrészt viszont belső viták is folytak arról, miként erősítsék meg újra a római befolyást magában a nyelvben, ideértve az alkalmazott írásrendszert is.³³

Témánk szempontjából fontosabb a cseh nyelv újjászületése, amely *pari passu* a szlovák vagy csehszlovák pánszláv törekvések jegyében ment végbe, de egyértelműen a német kultúra ellen irányult. A megújulás (*obrození*) szerény kezdete a kései 18. századra tehető, ekkor a populáris felvilágosodás hivatalos programjaként öltött testet: ennek köszönhetően a cseh korán teret nyert a hadseregben, az egyházban és az alapfokú oktatásban.³⁴ De igazi lendületet 1800 után, a német nyelvi mozgalom árnyékában kapott: a cseh mozgalom is ugyanazokból a forrásokból táplálkozott, olyan diákok közvetítették, akik ugyanazokon a német egyetemeken tanultak. Így a cseh romantikus-nemzeti ügy számára, amely tükörképe volt fölötté uralkodó riválisának, a nyelvi médium lett maga az üzenet: a nyelv maga volt a lényeg, mivel ez volt a megkülönböztetés egyetlen világos eszköze; a fordítást kreatív tevékenységnek tartották, amelynek legfontosabb célja a nyelv művelése; a tudás terjesztése lett a nyelv szolgálólánya, nem pedig fordítva. E kereszteshadjárat főpapja, Josef Jungmann így fogalmazott: „A nyelv eszköz, és mint ilyennek művelésre (*vzdělávání*) van szüksége; ezt a tanulás kifinomításával lehet elérni, amelynek a nyelv eszköze.” Ez – legutóbbi éles kritikusa és kommentátora szavaival élve – olyan „filológus kultúra” volt, amelyet a ’nyelvközpontúság’ határozott meg.³⁵

A cseh mozgalom csak erősítette azt az értetlen német álláspontot, amely a cseh nyelvet jövevénynek és önállótlannak tartotta, ami, mint már tudjuk, valójában nem volt igaz. Ehhez járult hozzá egy kardinális, de eddig meglepő módon figyelmen kívül hagyott geolingvisztikai esemény, Szilázia 1740. évi elvesztése. Ez Poroszországban megnövelte a német nyelvű lakosságot, a megmaradó Csehországban viszont egyértelmű szláv többség alakult ki.³⁶ Mi lett volna, ha sikerül megvalósítani az elsősorban II. József által szorgalmazott későbbi 18. századi tervet, amely Bajorországot birtokcserével megszerezte volna a Habsburgok számára? Ebben az esetben az 1815 utáni közép-európai konfrontáció idején több németajkú élt volna a monarchiában – ráadásul az osztrákok legközelebbi nyelvi rokonai –, mint Poroszországban. E konfrontáció kibontakozása még váratott magára. Egyelőre Metternichnek, aki részben felelős volt azért a területi rendezésért, amely azt eredményezte, hogy a német nyelvterület súlypontja végképp Poroszországba került, legalábbis annyit észlelnie kellett, hogy roskadozó birodalmának legtöbb problémát okozó részei pontosan azok voltak – Lombardia–Velence és Magyarország –, amelyeket nem német nyelven kormányoztak.

*

³³ Ivănescu, G.: *Istoria limbii române*. Iași, 1980., főként 664ff.

³⁴ Hanzal, Jozef: *Jazyková otázka ve vývoji obrozeného školství*. Československý Časopis Historický, 16. (1968) 317–339.; Haubelt, Jozef: *České osvícenství*. Praha, 1986. passim.; Hroch, Miroslav: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha, 1999., főként 26ff., 66ff., 132ff.

³⁵ Macura, Vladimír: *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany, 1995., főként 42–60.; ennek összefoglalása: *Problems and Paradoxes of National Revival*. In: Teich, M. (ed.): *Bohemia in History*. Cambridge, 1998. 183–197.; Hroch: *Na prahu národní existence*, 171–263. passim.

³⁶ Egy a kevés író közül, aki észlelte ezt a következményt, de csak futólag említette: Srbik, Heinrich von: *Deutsche Einheit: Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz*. 4 vols München, 1935–1942. I. 102.

1848-ban a nemzeti egyenjogúság (*Gleichberechtigung*) forradalmi követelése – továbbra is elsősorban a nyelvi kritériumoknál maradván – új alkotmányos korszakot nyitott, és a Habsburg Monarchia két felének eltávolodása felé mutatott. Erre vall az új parlamenti ülések nyelvének szabályozása, amely szerint Magyarországon az összes képviselőnek tudnia kellett magyarul. („Választható [...] ki [...] a[z áprilisi] törvény azon rendeletének, miszerint a törvényhozási nyelv egyedül a magyar, megfelelni képes.”) Ugyanakkor Bécsben több hetes alkudozás után sem tudtak hasonló státust kiharcolni a német nyelvnek, és a *Reichstag* tagjainak jelentős része nem is tudott németül (a szélesebb körű választójog is jelentős szerepet játszott ebben, mivel számos parasztból és iparosból lett képviselő).³⁷ Később, a kremsieri viták során, 1849 elején Ausztriában komoly erőfeszítéseket tettek, hogy közös alapot találjanak a megegyezéshez, egészen addig, amíg a pluralista párbeszéd időlegesen át nem adta helyét a dolgok radikális leegyszerűsítésének.

A forradalom bukása és alkotmányos testületeinek felszámolása vezetett az 1850-es években zajló kísérlethez, amely során – először és utoljára – minden Habsburg országot egyetlen nyelven próbáltak kormányozni; ezek az évek abból a szempontból is egyedülállóak, hogy ez volt az egyetlen időszak, amikor az egész birodalmat hivatalosan is Ausztriának nevezték. A német nyelv rövid ideig tartó hegemoniát élvezett az adminisztrációban, a felsőbb szintű oktatásban és a bíróságokon – tulajdonképpen a monarchia közzsférájának egészében: óriási teljesítmény volt ez a bürokrácia részéről.³⁸ Emellett hamarosan megmutatkozott e rendszer kivételesen konfrontatív jellege.

A német nyelv bevezetésére tett erőfeszítés talán egyszerűen megkésett. Mindenesetre a rendszer arra volt ítélve, hogy a kormányzás számos esetlegesen felmerülő nehézségével kelljen megküdenie, nem utolsósorban az osztrák-német identitás zavaraiával, amit csak fokozott az a sok „*hochdeutsch*” bevándorló, akik a Német Szövetség egyéb részeiről érkeztek a Habsburg területekre. A neoabszolutizmus örököse az osztrák-magyar dualizmus volt, egy olyan kétpólusú alkotmányos rendszer, amelyet 1867-ben a kiegyezés rögzített. A kiegyezés kiteljesítette azt a nyelvpolitikai váltást, ami az 1859. évi katasztrófa utáni évtizedben zajlott le. A Bach-rendszer ezen a téren is, mint másutt, önkényes volt, bár valójában következetesen vezetett egy *lingua franca* bevezetéséhez. Ezt váltotta fel egy olyan nyelvpolitika, amely körültekintő törvénykezési munkán nyugodott, bár valójában egyáltalán nem volt következetes. Azonfelül a dualizmus e tekintetben talán még inkább eltávolította egymástól a monarchia két felét, mind bármely más téren.

1867 után az osztrák területek polgárai nemzetiiségi egyenjogúságot (*Gleichberechtigung*) élveztek, amelynek megszövegezése jórészt 1848–1849-re megy vissza: „Az állam minden egyes népe [*Volksstamm*] egyenlő jogokkal rendelkezik, és mindegyik elvitathatatlan joga, hogy megőrizze és művelje nemzetiségét és nyelvét. Az állam elismeri az összes használatos [*landesüblich*] nyelv egyenlőségét az oktatásban, a hivatalokban és a közéletben.”³⁹ Az úgynevezett decemberi alkotmány (*Dezemberverfassung*) tömören és homályo-

³⁷ Márkus D. (szerk.): *Magyar törvénytár. 1836–1838. évi törvénycikkek*. Budapest, 1896. 224.; Ausztriáról lásd Geist-Lányi, Paula: *Das Nationalitätenproblem auf dem Reistag zu Kremsier, 1848–1849*. München, 1920. 91ff.; Burian, Peter: *Die Nationalitäten in „Cisleithanien” und das Wahlrecht der Märzrevolution, 1848–9*. Graz, 1962. 40ff.

³⁸ Lásd például Evans, R. J. W.: *From Confederation to Compromise: The Austrian Experiment, 1849–1867*. In: *Proceedings of British Academy*, 87. (1995) 135–167; újabban uő.: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford, 2006. 266–292.

³⁹ „Alle Volksstämme des Staates sind gleichberechtigt und jeder Volksstamm hat ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität und Sprache. Die Gleichberechtigung aller landesüblichen Sprachen in Schule, Amt und öffentlichem Leben wird vom Staat anerkannt.”

san fogalmaz, de a valóságban azt jelentette, hogy a tartományokban a helyi szinten elismert nyelveknek egyre nagyobb súlya volt, amit időnként a központban hozott kedvező jogi és adminisztratív döntések is elősegítettek. Ezzel párhuzamosan a hatóságok gyakorlati kísérletet tettek arra, hogy elhatárolják a tényleges nyelvhasználatot a fellengzős nemzeti-ségi retorikától, mégpedig az 1880-tól végrehajtott népszámlálások alkalmával, ahol a megszámláltaknak meg kellett adniuk azt a nyelvet, amelyet a mindennapokban beszéltek (*Umgangssprache*). Arra törekedtek ezzel, hogy a népszámlálások semleges információt szolgáltatassanak, hogy így kielégíthessék az adott nyelvi közösségek valódi szükségleteit.⁴⁰

Valójában – és ez összhangban van tanulmányom általános érvelésével – a nyelvi önbesorolás hamarosan a nemzeti önbesorolás része lett, és továbbra is annak lelke maradt. A népszámlálások eredményei és összeállításuk módszere heves és széles körű vitákat váltott ki. Innen ered a zsidók különleges helyzete, mivel nem volt saját nyelvük – a jiddist pedig (vagy inkább a kortársak becsmérő megjelöléseit, például a *Mauscheldeutschot*) sem ők, sem ellenfeleik nem vették számításba, mióta II. József „az úgynevezett zsidó nyelvet”⁴¹ elvetette. Így talán érthetővé válik az a végzetes ártatlanság, amellyel a zsidók akkortájt a német kultúrában keresték önazonosságukat, mintha a nyelvi asszimiláció minden betegségre gyógyír lenne.

Az ausztriai helyzet súlyosbodásában a cseh nyelv ügyének jutott a legfontosabb szerep. A cseh ajkúak minden eddiginél nagyobb szezletet kaptak a tortából; a cseh hivatalnokok száma szintén egyre emelkedett. Ez az előrenyomulás szorosan kapcsolódott a cseh közjogi (*Staatsrecht*) követelésekhez, amelyek politikai programját szükségszerűen a nyelv alakította, éppúgy, mint a magyar esetben – akikkel a csehek szembehelyezkedtek ugyan, de azért utánozták őket –, minthogy a *Čech, Češi, Čechy, český* kifejezések és rokonaik mind elválaszthatatlanul vonatkoztak a cseh etnikumra és a csehországi-bohémiai területre egyaránt.⁴² Méghozzá a közjogi igény a Fehérhegy előtti politikai állapotokat idézte fel, amikor a cseh hivatalos nyelv volt, és amelyek „aranykor”-beli tetőpontján, mint láttuk, agresszív támogatási mechanizmusok indultak be, hogy fenn tudják tartani a kialakult helyzetet.

Központilag a német nyelv túlsúlya Ausztriában *de facto* megmaradt, *de iure* azonban nem volt biztosítva. Ez a körülmény a német nacionalisták, főként a csehországiak számára még fenyegetőbbé és aggasztóbbá vált, amikor Eduard Taaffe gróf kormánya komoly lépéseket tett afelé, hogy a cseh nyelv többé-kevésbé egyenlő jogokat nyerjen a csehországi adminisztrációban, legalábbis az állampolgárokkal való érintkezésben. Az 1880-as években a német nacionalisták kampányt indítottak a német nyelv ausztriai államnyelvvé (*Staatsprache*) tétele, pontosabban annak fenntartása (*Festhaltung*) érdekében, hiszen hangsúlyozni akarták, hogy a német – példaképük, II. József politikája óta folyamatosan – már

Bernatzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze*. Leipzig, 1906. 370. 134. sz.; Fischel: *Sprachenrecht*, 168k., 305. dokumentum.; A melléknév „landesüblich”, amit „használatos”-nak fordítottam, azt jelentette, hogy az adott nyelvet a lakosság egy jelentős hányadának kellett beszélnie egy vagy több koronatarományban. Lásd Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*. Wien, 1985. 53–83.

⁴⁰ Brix: *Umgangssprachen in Altösterreich*, 14ff., passim. Az *Umgangssprache*t a következőképpen definiálták: „deren sich die Person im gewöhnlichen Umgang bedient.” A koncepció alapja a nemzetközi statisztikai konferenciákon az 1860–1870-es években kialakított norma, a „*langue parlée*” volt.

⁴¹ Fischel: *Sprachenrecht*, 30. ff. 48. sz. dokumentum: rendelet, amely szerint „*die hebräische und hebräisch mit deutsch vermengte sogenannte jüdische Sprache und Schrift abgeschafft werde.*”

⁴² Nagyon hasznos szemantikai értekezést olvashatunk Jiří Kořalka: *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa, 1815–1914*. (Wien, 1991.) című könyvében 23–75.

amúgy is privilegizált helyzetet élvezett.⁴³ A vállalkozás eredménye néhány nagyon tanulságos parlamenti vita volt. A kezdeményezés ellenzői azzal érveltek, hogy a német nyelv elsőbbségének elismerése nem lenne összeegyeztethető a nemzetiségi egyenjogúságról (*Gleichberechtigung*) szóló törvénnyel, amelyet alkotmányos szempontból szentnek és sérthetetlennek tartottak; azonkívül hivatkozhattak arra a sok előnyre, amit a német nyelv még így is élvezett a gyakorlatban. Például a *Reichsrat* jegyzőkönyvében csak 1917-től kezdve rögzítették hivatalosan a nem német nyelvű beszédeket, bár nyilvánvalóan sohasem tiltották azokat. A képviselők rendszeresen más nyelven kezdték mondandójuk kifejtését; pontosabban céljuk gyakran ezzel az volt, hogy mondandójukat ne fejtsék ki, mivel ez a trükk az obstrukció praktikus formája volt, mihelyt a ház fegyelme kezdett lazulni.⁴⁴

Végül is a német nem lett államnyelv (*Staatssprache*) – csak majdnem (pár szavazaton mulott) –, de még hivatalos közvetítő nyelv (*Vermittlungssprache*) sem, amint azt későbbi javaslatok követelték a századfordulón. A németek kétségbeesett erőfeszítései, amelyekkel megszerzett nyelvi jogait (*Besitzstand*) védelmezték Csehországban – a küzdelmet Ausztria többi részén és a szomszédos Németországban is hasonló kitörések kísérték –, mégis a monarchia végső „nyelvi válság”-ának az első állomásához vezettek. 1897-ben Kasimir Badeni gróf miniszterelnök úgy kísérelte meg megtámogatni a korábbi Taaffe-féle törvényt (amely eddig a német nyelv tartós *de facto* elsőbbsége miatt meghiúsult), hogy az ország összes hivatalnoka számára határidőt tűzött ki a (cseh) nyelvvizsga letételére.⁴⁵ Ez a kihívás összefüggésben állt az osztrák-német régi kisebbségi komplexusokkal, amelyeket már érintettünk. A bécsi *Burgtheater* és a felső tízezer „*Schönbrunnerdeutsch*”-ának büszke hagyományai ellenére a német már egyértelműen valaki másnak a nyelve volt, és a hozzá való érzelmi alapú ragaszkodás pusztító hatású lehetett. Az osztrákizmusokról szóló első szakszerű tanulmány, amelyet Hermann Lewi jelentetett meg 1875-ben, árulkodó címet kapott: „Az osztrák Hochdeutsch. Kísérlet legfeltűnőbb hibái és hiányosságai leírására.”⁴⁶

A német nyelv tökéletesítésére irányuló kezdeményezések, a koraujkorhoz hasonlóan, ismét csak nem Ausztriából indultak, hanem másutt, a Német Szövetség területén, majd főként a Második Birodalomban megalakuló nyelvművelő és nacionalista nyelvészeti társaságok formájában öltöttek testet. Ezek a társaságok elhintették a nyelv rasszista célokra

⁴³ Fischel, Alfred: *Materialien zur Sprachenfrage in Österreich*. Brno, 1902. 9–32.; Plener, Ernst von: *Erinnerungen*. Bd. 2. *Parlamentarische Tätigkeit*, 1873–91. Stuttgart, 1921. 199ff., 257ff., 310ff.; Sutter, Berthold: *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897: ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer*. 1–2. Graz, 1960. I. 88ff.; Stourzh: *Gleichberechtigung*, 83–91.

⁴⁴ Plener: *Erinnerungen*, II. 311; Fischel: *Sprachenrecht*. XCVII–XCVIII.; Stourzh: *Gleichberechtigung*. 91–93. Erre konkrét példák: Bister, Feliks J.: „Majestät, es ist zu spät”...; Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918. Wien, 1995. 54., 77f. Az 1917-es döntésről lásd: Höbelt, Lothar: *Parteien und Fraktionen im Cisleithanischen Reichsrat*. In: Urbanitsch, Peter-Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Bd. 7. *Verfassung und Parlamentarismus*. I–II. Wien, 2000. I. 999.

⁴⁵ Sutter: *Die Badenischen Sprachenverordnungen* című műve igen részletes beszámolót ad a politikai konfliktusról. Az 1899-es pünkösdi program a német közvetítőnyelv (*Vermittlungssprache*) bevezetését követelte. Lásd uo., II. 461–476., főként 463.

⁴⁶ Lewi, Hermann: *Das österreichische Hochdeutsch. Versuch einer Darstellung seiner hervorstechendsten Fehler und fehlerhaften Eigentümlichkeiten*. Wien, 1875. Vesd össze Pollak, Wolfgang: *Was halten die Österreicher von ihrem Deutsch? Eine sprachpolitische und soziosemiotische Analyse der sprachlichen Identität der Österreicher*. Wien, 1992. 15. és passim; Ammon: *Die deutsche Sprache*, 50ff.; Mauthner, Fritz emlékirata, a *Prager Jugendjahre: Erinnerungen*. (Frankfurt, 1969.) jól illusztrálja ezt a mentalitást.

való felhasználásának magját, amelyet az árja és más hasonló fantazmagóriák formájában már meg lehetett találni az „indoeurópai” filológiában. Mindazonáltal a fanatikus szélsőségeken jelentős az osztrák részvétel. 1904-ben a nem sokkal korábban alapított, szenvedélyes *völkisch*-radikális programot hirdető *Alldeutscher Sprach- und Schriftverein Heimdall* című lapjára főként a Habsburg országok lakosai fizettek elő.⁴⁷ Vajon nem ugyanez áll általában a nyelvvel, illetve konkrétan a német nyelvvel kapcsolatos aggodalom (*Angst*) mögött, amely annyira jellemző volt a kései Habsburg Ausztriára? De Mauthner, Kraus, Wittgenstein és a mostani témánk közötti összefüggés olyan messzire vezetne, hogy itt most nem foghatunk hozzá tárgyalásához.⁴⁸

*

A Lajta túloldalán 1868-ban, húszévesnyi szünet után újra törvény szentesítette a magyar államnyelvet; előírta használatát mindazokon a területeken, ahol a német nyelv szószólói is hasonló eredményeket akartak elérni Ausztriában. De a többnyelvűség szabályozásában is jóval előrébb haladtak Magyarországon, legalábbis elvben: „Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja; minthogy továbbá ezen egyenlőségűség egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik... [a következőképpen rendelkezünk ...]”.⁴⁹ Nem véletlen, hogy az idézett passzus grammatikai dzsungel: a kor legforróbb belpolitikai kérdéséről született félresikerült bizottsági egyezséget tükrözte, amelyet az ügyetlen megfogalmazás miatt akkor és később is széles körben félreértettek. A bekezdés az úgynevezett nemzetiségi törvény bevezetője; de itt a nemzetiségi kérdést kifejezetten a nyelv problémájára szűkítették, míg az osztrák kormányok igyekeztek a kettőt elválasztani egymástól. A szövegből világosan kiolvasható a magyar nyelv központi szerepéről való gondoskodás és az is, hogy a többi nyelv az alacsonyabb szinteken kapott hivatalos jogokat. E jogok papíron nagylelkűnek és haladónak tunk – abban az időben valójában ez volt a leghaladóbb ilyen jellegű intézkedés, amelyet valaha is törvénybe iktattak Európában. De – hogy kiteljesítsük az Ausztriával való szembeállítást – bonyolult rendelkezései nem működtek a gyakorlatban. Annak ellenére, hogy volt lehetőség a jegyzőkönyvek egy vagy több kisebbségi nyelven való vezetésére, valamint fordításra, tolmácsok alkalmazására, úgy tűnik – bár nem támaszkodhatunk alapos kutatásokra –, hogy a törvény pontjait a hatóságok széles körben kijátszották egy nyíltan nacionalista program jegyében.

Mindenesetre a magyarországi nem magyarok mélyen sértve érezték magukat az 1868-as törvénynek nemcsak a végrehajtása, hanem már a törvény alapkonceptiója miatt is. A ma-

⁴⁷ Kirkness, Alan: *Zur Sprachreinigung im Deutschen, 1789–1871*. Bd. 1–2. Tübingen, 1975.; Tschirch: *Geschichte der deutschen Sprache*, 259ff.; Ameri, Susan M.: *Die deutschnationale Sprachbewegung im Wilhelminischen Deutschland*. New York, 1991. (szűkebb vonatkozásban); Strassner: *Deutsche Sprachkultur*, 262ff.; Puschner, Uwe: *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion*. Darmstadt, 2001. 27–48., 107ff. A *Heimdallra* előfizetők jegyzékét lásd uo. 380.

⁴⁸ Néhány előzetes megfontolás erről a kapcsolatról: Evans: *The Language of History*, id. mű

⁴⁹ Törvénycikk a nemzetiségi egyenlőségűség tárgyában. *Magyar törvények, 1865–1868*. Pest, 1869. A törvény parlamenti vitája során elhangzott legfontosabb beszédek könnyen hozzáférhetők, nemrég kiadták őket: Schlett István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája, 1868*. Budapest, 2002.

gyarországi nemzetiségek vezetői el tudták fogadni és már el is fogadták azt a kívánalmat, hogy a soknyelvű államban a magyar mint az érintkezés eszköze bizonyos közvetítő szerepet töltsön be. Ugyanakkor sokan közülük ugyanolyan elszántan ellenezték, hogy egy élő nyelv legyen a kizárólagos államnyelv, ahogyan korábban pártolták a senki-nyelve latin jóindulatú uralmát. Az ügy egyre inkább elmérgesedett, párhuzamosan azzal, ahogyan a központi intézmények egyre jobban kiterjesztették csápjaikat az addig nem túl erős kézzel kormányozott országban.

Mindeközben a dualista monarchiában, amely Ausztria és Magyarország kényelmetlen együttműködése volt, a közös ügyek kialakítottak egy hozzávetőleges kétnyelvű, német és magyar egyenlőséget a politikai szférában. Ez vonatkozott a külön-külön tanácskozó delegációkra, a parlamentáris felülvizsgálati bizottságokra. A mindkét ülésen részt vevő közös minisztereknek nem ártott ismerni a magyar nyelvet, de legalábbis anyanyelvi beszélőket kellett tolmácsként alkalmazniuk. Ezzel ellentétben a legfelső tanácsadó testület, a közös minisztertanács (*Gemeinsamer Ministerrat*) még mindig kizárólag német nyelven működött: kételkednünk kell abban, hogy vajon jegyzőkönyvei (amelyek megjelentetése folyamatban van) nem simítják-e el az ebből eredő esetleges félreértéseket, és hogy a tanács magyar tagjai nem kerültek-e hátrányos helyzetbe. Úgy látszik, még Andrássynak is voltak néha problémái a német nyelvű beszédekkel.⁵⁰

A hadsereg természetesen egészen más kérdés, sokkal bonyolultabb és egyúttal sokkal egyszerűbb is. Alsóbb szinten az egyes ezredek nyelviileg éppen olyan sokszínűek voltak, mint a bennük szolgáló népek tagjai (addigra már főként sorozták őket). Vajon gyengítette-e ez a soknyelvűség a csapatok morálját vagy hatékonyságát? Úgy tűnik, erről csak anekdoták tanúskodnak. Ott van például a solferinói csata egyik parancsnokának vallo-mása, aki azt állította, hogy szláv csapatai még a „Halt” parancsot sem értették meg, vagy a Königsgrätznél harcoló ezred esete: sötétedésig bátran küzdöttek, de utána tisztjeik nem tudtak tovább pantomimezni nekik. Meglepő nyelvi megoldásokat pedig lehetett sikerrel alkalmazni, mint például a vegyes magyar–szlovák–német ezredben, ahol állítólag az angol lett az ezrednyelv (*Regimentssprache*), mivel a tisztek az iskolában tanulták a nyelvet, embereik pedig olyan vidékekről származtak, ahol kivételesen magas volt az Egyesült Államokba ki- és onnan visszavándoroltak aránya.⁵¹

Komolyabb problémát jelentett, főként 1914-re a hadsereg ember- és pénzhiánya. Ennek is megvolt az alapvető nyelvi oka, és itt lényegében kegyetlenül egyszerű kérdésről volt szó. A német nyelv kitarító *primus inter pares* szerepe a hadsereg vezényleti (*Kommandosprache*: a csapatok irányításának alapszókincse) és szolgálati (*Dienstsprache*: a tisztek alapvető érintkezési eszköze) nyelveként most már mérhetetlen keserűség forrása lett, főként a monarchia két fele között. A cikkem alapjául szolgáló előadás megjelenése előtti héten volt pontosan száz éve, hogy egy kis galíciai faluban, Chłopyban az őszi hadgyakorlat idején Ferenc József a nyelv kérdésében kesztyűt dobott a magyarok elé: a császár hírhedt

⁵⁰ Erre utaló jeleket találunk elsősorban: Somogyi Éva (Hg.): *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1867–1870*. Budapest, 1999. főként 40., 51.; Diószegi István (Hg.): *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1883–1895*. Budapest, 1993. 148f.; Somogyi Éva (Hg.): *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1896–1907*. Budapest, 1991.; lásd még Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg monarchiában*. Budapest, 1996. 47., 50.; Andrássyról lásd Plener: *Erinnerungen*, II. 110.

⁵¹ Wawro, Geoffrey: *The Austro-Prussian War: Austria's War with Prussia and Italy in 1866*. Cambridge, 1996. 12., 134.; vö. 100., 142., 257.; Stone, Norman: *Europe Transformed, 1878–1919*. London, 1983. 315.

hadiparancsában azt hangsúlyozta, hogy a hadsereg az összes nemzetiség ötvözte, melynek egységét meg kell őrizni. Már önmagában is kihívó volt a nemzetiségeket még mindig „*Volksstämme*”-ként emlegetni – ez 1849-től fogva bevett szóhasználat volt, amint azt már tapasztaltuk – a Badeni-ügy utáni korszak megmérgezett szemantikai közegében; de a szót „néptörzs”-nek fordítani magyarra ráadásul nomád barbárok színében tüntette fel a magyarokat.⁵²

Ebből következett a végső „nyelvi krízis” második fázisa. Az 1905–1906. évi alkotmányos zsákutca a különböző katonai ügyekkel kapcsolatos húszéves küzdelem tetőpontja volt, de a magyarok sértettségét az tüzelte fel, hogy a szolgálati és főként a vezényleti nyelvvel kapcsolatban ismét napirendre került a német kitartó előjogainak kérdése. A hadsereg nyelvének ügye első helyen szerepelt Ferenc József azon listáján, amely azokat a témákat tartalmazta, amelyekből nem szándékozott engedni a közismerten elutasító ötperces audiencián, amikor 1905 őszén a választásokon győztes magyar ellenzékét fogadta.⁵³ Az uralkodó fölénybe került, és fenntartotta a Chlöpyban megfogalmazott álláspontját. A magyarok ugyanakkor továbbra is megtagadták tőle a fontos katonai újonc- és hadianyag utánpótlás megszavazását, egészen addig, amíg talán már túl késő volt. A nagy szavak mögött igazi félreértések álltak, amelyek a kiegyezési törvény megszövegezésének hiányosságaiból eredtek; ilyen elsősorban az a kritikus fordulat, amely a magyar hadsereget az összes hadsereg kiegészítő részének nevezte – a magyar változatban található szerencsétlen megfogalmazás ráadásul egy az egyben hiányzik az osztrák törvényből.⁵⁴

Mi lett volna, ha Ferenc Józsefet örököse, Ferenc Ferdinánd – aki Robert Kann legalaposabb kutatásainak is egyik tárgya – követte volna a trónon? Ferenc Ferdinánd világlátása leginkább a magyarok és az 1867-es megoldás iránt érzett ellenszenven nyugodott, ami vélhetően abból eredt, hogy a számára kijelölt egyik ezredben ki volt zárva a magyar nyelvű beszélgetésekből. Mivel a hadsereg szabályzatai világosan kimondták, hogy a tiszteknek meg kell tanulniuk beosztottaik nyelvét, előítéletének alapja talán leginkább az lehetett, hogy nem akart vagy nem tudott a szabályoknak engedelmeskedni.⁵⁵

*

⁵² A hadiparancsról lásd Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich*. Bd. 1–8. Wien, 1902–1914. VIII. 494f.; Magyarországi következményeiről lásd Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története, 1867–1918*. I–II. Budapest, 1934. II. 20–24.; Deák István: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York, 1990. 69.

⁵³ A történetet Gratz: *A dualizmus kora*, II. 58–116., főként 94ff. beszéli el. A magyarok a magyarországi ezredekben magyar, a horvátországiakban horvát vezényleti és szolgálati nyelvet követeltek.

⁵⁴ „Mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadseregnek kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletre és belsejére vonatkozik, ő felsége által intézendőnek ismertetik el.” In: Magyar Törvények, 1865–1868, 15. Az 1867. december 21-én kelt osztrák törvény 5. paragrafusa csak ennyit tartalmaz: „*Die Anordnungen in betreff der Leitung, Führung, und inneren Organisation der gesamten Armee stehen ausschliesslich dem Kaiser zu.*” Bernatzik: *Die österreichischen Verfassungsgesetze*, No. 138. 379–389. 382. Mindent összevéve az osztrák törvény pusztán a magyar kiegyezési törvény kivonata és adaptálása. Léteztek pontos német fordítások is, de vajon olvasta-e valaki ezeket? Mindkét szöveg alapos elemzése olvasható Zolger, Ivan: *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn*. Leipzig, 1911. 108–124.

⁵⁵ Eöttevényi Olivér: *Ferenc Ferdinánd*. Budapest, 1991. (2. kiad.) 58ff.; az erre vonatkozó, 1903-ban – közvetlenül Chlöpy után – újból kiadott szabályzatot lásd Fischel: *Sprachenrecht*, 288–290. 449. sz. Minden hadtestparancsnoknak legalább két nyelvet kellett ismernie, és három éven belül meg kellett tanulnia beosztottainak nyelvét vagy nyelveit. Vö. Kann, Robert A.: *Erzherzog Franz Ferdinand Studien*. München, 1976. 100–126. passim.

Miután szóltunk az 1914-es év balsorsú főszereplőjéről, ideje, hogy visszakanyarodjunk eredeti vizsgálatunkhoz és a tanulmány elején feltett kérdéshez. Nyilvánvaló, hogy a monarchia utolsó időszakában a nyelvi uniformitás nem jelentett reális alternatívát. Ha ez így volt, felmerül a kérdés, hogy vajon a nyelvi sokféleség iránti tolerancia vagy intolerancia szította-e a monarchia kimúlását. Ahogyan láttuk, problémák minden szinten jelentkeztek, amint a nyelvkérdés nyilvánosság elé került. A nyelvi különbségek számtalan társadalmi megnyilvánulása átpolitizálódott, és ez az egyszerű tény maga igen gyakran generált feszültséget, amely hivatalos választ tett szükségessé. Mindez kezdte darabjaira szedni a Habsburg mozaikot.

Európa szerencsés államainak, például Nagy-Britanniának vagy Franciaországnak egészen a 16. és a kései 20. század közötti időszakban általában nem volt szüksége „hivatalos” nyelvre. Ami azt illeti, az ilyen államoknak egyértelmű névre sem igazán van szükségük: gondoljunk arra a kül- és belföldön egyaránt jelentkező terminológiai keveredésre, amellyel Anglia, (Nagy-)Britannia és az Egyesült Királyság, vagy Brandenburg, Poroszország és Németország, valamint Oroszország és a Szovjetunió esetében találkozunk. A Habsburg uralom alatt álló területeknek általában szintén nem volt pontos neve, de ez a hiány ebben az esetben csak további nyelvi illusztrációval szolgál a kelet-közép-európai államépítés furcsa összetettségére és tökéletlenségére nézve. Jól tükrözi ezt a két nevezetes szócska, a „k. k.” és a „k. u. k.” körüli heves vita a Monarchia utolsó évtizedeiben és az a krónikus tanácsatlanság, amely a kettő közötti különbségtételt övezte.⁵⁶ Erre a történések gyakran kitértek, azonban úgy látom, a leggyakrabban pusztán az anekdotikus oldalát vették figyelembe, és nem foglalkoztak a nyelv egyéb, fontosabb aspektusaival, amelyekért tanulmányomban szót szándékoztam emelni.

Egy más jellegű, inkább pszichológiai és ideológiai, mintsem politikai tényezőkből gyökerező tévedés végül is ártalmasabbnak bizonyult a Habsburg állam számára: megerősödtek az egynyelvűséget követelő hangok, amelyek tagadták, hogy a régió történeti soknyelvűsége értéket képviselne. Amíg a németek (és az olaszok) nyelvüknek világnyelvi rangot követeltek, a többi nép egy különálló nyelvi kultúra hermetikus sorompói mögé sáncolta el magát. A kultúrához egyebek mellett hozzátartoztak a különféle egynyelvű egyesületek és szervezetek, amelyek társadalmi és gazdasági támaszai voltak, az irodalom (a fordítások éppúgy, mint az eredeti művek), a folyóiratok és újságok, a kézi- és olvasókönyvek, lexikonok. Magyarországon a magyar nyelv kizárólagosságának propagálása súlyosbította a helyzetet, akár a magyarosodás, akár a magyarosítás alakjában, felszámolta a közös nyelvi alapot, és oda vezetett, hogy a kétnyelvűséget csupán az anyanyelv váltás egy lépcsőjének tekintették. Még az ausztriai kormányok semlegesebb hozzáállása is döntésre kényszerítette az embereket, mivel a népszámlálások egyetlen *Umgangssprache* bevallását tették lehetővé.

Ausztriában egy fontos pozitív kezdeményezés csak tovább rontotta a helyzetet. 1866-ban egy, a cseh nyomás alatt álló tartományi gyűlés által elfogadott törvény előírta, hogy minden csehországi iskolában egy második nyelvet is kell tanítani. Ezt a törvényt a következő évben német nyomásra nem egyszerűen hatályon kívül helyezték, hanem az ilyenfajta kényszert – amelyet *Sprachenzwang*nak neveztek – kifejezetten és egyértelműen megtiltották az 1867. évi alkotmánynak ugyanabban a paragrafusában, amely tartalmazta a nem-

⁵⁶ A téma mesteri kifejtése Stourzh, Gerald: *Der Dualismus 1867 bis 1918: zur staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Problematik der Doppelmonarchie*. In: *Die Habsburgermonarchie*. Bd. 7., 1. 1., 177–1230, főként 1. 190ff.

zetiségi jogegyenlőség (*Gleichberechtigung*) elvét.⁵⁷ Ekkor kezdődött az „anyanyelv” jogainak korszaka, amely fogalom egykor egyszerűen bármely (nem latin) nyelv semleges megnevezéséül szolgált, az ettől fogva, főként az oktatásban, a hazafias egyesületek, mint például a Német Iskolaegylet vagy a cseh Matice Školská összes érzelmi energiájával töltődött fel. Az anyanyelvi oktatás (*muttersprachlicher Unterricht*) igényének retorikáját egyre kevésbé a gyakorlati szükséggel támasztották alá, hanem inkább azzal érveltek, hogy az a spirituális és nemzeti értékek közvetítője. „*Erst in der Muttersprache ausgesprochen*,” – mondja Hegel – „*ist etwas mein Eigentum*”: mint Hegelnél gyakran, e megjegyzés mondanivalója is sokkal jobban érvényesül, ha nem fordítjuk le.⁵⁸

Ugyanez volt érvényes a főként Csehországban és Morvaországban alapított kizárólagos nemzeti kúriákra, vagyis azon kulturális-politikai testületekre, amelyek nyelvi alapon fogadták be tagjaikat. Ez csak a németek és csehek egymástól való veszélyes elidegenedéséhez járult hozzá. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy amikor mégis szükség volt közös nyelvre, a kommunikációs igényt csak a német elégíthette ki. A német nyelv azonban a csehek számára többé nem lehetett értéksemleges, a németek pedig a szláv nyelvek iránt érzett zsigeri gyűlöletüket gőgös magyarázatokkal is megtámogatták, mintha azok használata akár saját emelkedett gondolkodásukat is veszélybe sodorhatta volna.⁵⁹ Itt van például Ernst von Plener különös és kétértelmű esete. Ő vezette azt a kampányt, amely meg akarta akadályozni, hogy a cseh nyelv Csehországban a némethez hasonlóan teljes jogú országos nyelv (*Landessprache*) legyen. Plener tulajdonképpen elsajátította ellenfelei nyelvét: állítása szerint, amikor végeérhetetlen és unalmas beszédeiket hallgatta, ifjú cseh riválisa, Julius Grégr magyarázta el neki a bonyolultabb kifejezéseket. Visszatekintve Plener megrotta kollégáit, hogy nem cselekedtek hasonlóan.⁶⁰ De még 1918 után is csak kevés csehországi német politikus tudott vagy akart csehül beszélni.⁶¹

Közép-Európa többnyelvűsége a korábbi előnyből hátránnyá változott: azt mondhatnánk, hogy az Ótestamentum (Bábel tornyának a legendája) diadalmaskodott az Újtestamentum (Pünkösöd) felett. Elnémult az erdélyi szász lelkész, Stefan Ludwig Roth hangja, aki így írt 1842-ben: „Ha a nyelveknek ez a változatossága nem létezne, ki kellene találni.”; hasonlóan vélekedett Rác András magyar pap, aki néhány évvel később még egyszer utol-

⁵⁷ A *Sprachenzwangsgesetz*ről lásd Fischel: *Sprachenrecht*, 156. (e felbecsülhetetlen értékű és máig egyedi dokumentáció szerzője szívesen használta ezt a kifejezést, mivel meglehetősen elfogult volt!); a felélesztésére tett későbbi kísérletekről lásd: Plener: *Erinnerungen*, II. 250f., 281f. Az 1867. évi alkotmány 19. cikkelyében (vö. fent, 39. lábjegyzet) olvasható kiegészítő mondat: „*In den Ländern, in denen mehrere Volksstämme wohnen, sollen die öffentlichen Unterrichtsanstalten derart eingerichtet sein, dass ohne Anwendung eines Zwanges zur Erlernung einer zweiten Sprache jeder dieser Volksstämme die erforderlichen Mittel zur Ausbildung in seiner Sprache erhält.*”

⁵⁸ Erlinger, Hans Dieter – Knobloch, Clemens (Hg.): *Muttersprachlicher Unterricht im 19. Jahrhundert. Untersuchungen zu seiner Genese und Institutionalisierung*. Tübingen, 1991.: a meghatározó eszmék ismét valahol máshol, Németországban születtek; Strassner: *Deutsche Sprachkultur*, 239. (idézve), vö. 251ff.; az „anyanyelv” szemantikájáról ír német kontextusban Ahlzeit, Claus: *Muttersprache – Vaterland. Die Deutsche Nation und ihre Sprache*. Opladen, 1994. Lásd még Townson, Michael: *Mother Tongue and Fatherland: Language and Politics in Germany*. Manchester, 1992., főként 92ff.; Burger, Hannelore: *Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen, 1867–1918*. Wien, 1995.

⁵⁹ Sutter: *Die Banenischen Sprachverordnungen*, 85f.

⁶⁰ Plener: *Erinnerungen*, II. 125., 441.

⁶¹ Kučera, Jaroslav: *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen, 1918–1938*. München, 1999. 210ff.

jára kiállt a latin nyelv használata mellett.⁶² Már a múlté az a csalafinta idealizmus, amely az 1848-as szlovák felhívást jellemezte, mely szerint a magyar parlamenti küldötteknek az ország összes nyelvét beszélniük kellene.⁶³ Nem hoztak eredményt az olyan figyelmeztetések sem, mint a nagy cseh tudós és hazafi Jan Purkyněnek a kiegyezés évében megjelent műve, az *Austria Polyglotta*, amelyben ékesszóló, ámde utópikus védőbeszédben állt ki a többnyelvű oktatás mellett, amellyel elkerülhetők a nemzeti összeütközések.⁶⁴ Míg a *funkcionális* többnyelvűség 1914-ig (nem szólva a háborús évekről) minden bizonnyal erősödött a monarchia egyre jobban összefonódó társadalmában, mindinkább elmaradt mögüle a hivatalos, intézményi vagy értelmiségi körök felől érkező *ideológiai* elkötelezettség. A nyelvoktatás normái és a faji gondolat elemeire is érzékeny nyelvművelő mozgalmak vonzereje megerősítette ezt a folyamatot.

*

Tanulmányom végén a vizsgálódás még egy utolsó ösvényét érdemes végigjárni. Vajon a nyelvek hétköznapi kölcsönhatása fölött és mellett létrejöhetett-e a Habsburg területeken egyfajta nyelvi konvergencia vagy metanyelvi kötelék, amit a nyelvészek és először a prágai kör tagjai az 1920–1930-as években *Sprachbund*nak neveztek el? Ezen a területen van még mit tenni, most csak néhány pontba szedett gondolat felvázolására van lehetőségem:

- A korai időszakban a konyhalatin szerepe és szimbiózisa a megjelenő nemzeti nyelvekkel (nevezetesen a magyarral).
- Közös és átvett szókészlet, ami a népek közötti kapcsolatokat bizonyítja; még akkor is, ha a tudás és a készségek átadását a nacionalisták bizonyítékként használták az egyes népek felsőbb-, illetve alsóbbrendűségének igazolására.
- Kölcsönhatások és tükörfordítások az újjáéledés időszakában: a nyelvek kölcsönöztek, átvettek egymástól anélkül, hogy ezt a nyelv beszélői nyíltan bevallották volna.
- A főként a nagyvárosokban beszélt keverék helyi köznyelvek (és itt a jiddis is jól szerepelhetne).
- A pragmatika, vagyis a mindennapi élet terén: az olyan kifejezések vándorlása, mint a *servus*, *Küss die Hand*, hogy a *Busserl*-ről ne is beszéljek (az egyszerűség kedvéért itt a német változatokat használom); a hierarchikus társadalmi rétegződés *Hofrat* kultúráját általánosságban gyakran tartják többé-kevésbé „osztrák”-nak, de történészek szemantikai szempontból ritkán elemezték.
- Konyha: *Paradeiser*, *Palatschinken*, *Kolatsche*, *Kukurutz* és mások; az élelmiszerek és elkészítési módjuk területén sok a hasonló kifejezés; ide tartozik még a hely is, ahol az ételmet tárolják (*Speis*); gyakran utalnak ezekre a szavakra mint széles értelemben vett „ausztriai” jelenségre, de nem elemzik filológiai módszerekkel.
- Még elemibb típusú fogalmak, mint például: *heuer* (idén), *viertel acht* (és az időt jelölő hasonló kifejezések), *Gegenstand* ('tárgy' jelentésében), *Matura* (a német *Abitur*) és mások.

⁶² Roth, Stephan Ludwig: *Der Sprachkampf in Siebenbürgen. Eine Beleuchtung des Woher und Wohin*. Kronstadt, 1842. 29ff.; Rácz András: *Reflexiones privatae de Linguae Latinae in sacris Ecclesiae Catholicae usu, ejusque apud Hungaros in occasum vergentis inclinatione*. Leipzig, 1845.

⁶³ Rapant, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49: dejiny a dokumenty*. I–XII. Turčiansky Svätý Martin, 1937–1967. II. 203.

⁶⁴ Purkyně, Jan E.: *Austria Polyglotta*. Praha, 1867.

- A szókészlet területén az eddigieknél is fontosabb a Habsburg *Behördensprache*, hivatali nyelv, amely talán a monarchia leginkább fejlődésképes öröksége, erős nyelvi aspektussal a *Kanzleiltól* és *Kammertől* egészen a szerény, de nélkülözhetetlen *Petschaftig* (egyike azon kevés szláv eredetű szavaknak, amelyek bekerültek a standard németbe).
- Mélyebb szinten a fonológia, morfológia, szintaxis vonatkozásai: talán a szóeleji hangsúlyok rendszere vagy egyes magánhangzók kiejtése.⁶⁵

Az effajta nyelvi konvergencia azonban rendszerint évszázadok alatt megy végbe, és nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a strukturális kiindulópontok e közép-európai nyelvek esetében igen távol estek egymástól; még a közeli rokonságban álló cseh és szlovák, illetve szerb és horvát nyelvek összehangolására tett szerényebb kísérletek is kudarcot valósítottak.

Ami Ausztria központi területeit illeti, itt a német államnyelv (*Staatssprache*) csak az I. világháború utáni csonka államban lett érvényesíthető. Csak ekkor nyílt szabadabb lehetőség az „osztrákizmusok” művelésére és annak kielégítésére, amit a nyelvészek azóta bravúrosan *Varietätseigenständigkeitseinstellung*nek neveztek el.⁶⁶ Talán idővel ez elvezethet ahhoz az „osztrák” nyelvhez, amelyre a Habsburgoknak szüksége lett volna, és amit a bécsi dialektussal való kacérkodásuk valahogyan megpróbált megelőlegezni. Végül is jóval korábban hozzá kellett volna fogniuk. Ezt a lehetőséget azonban talán végső soron kizárta az újraélesztett humanista latin, a barokk vallási-kulturális fegyverének sikere jóval azelőtt, minthogy a nyelv bármiféle komoly politikai szerepre tett volna szert a Habsburg udvarban.

Befejezésül engedjenek meg még egy gondolatot. Bármennyire is hozzájárultak a nyelvek vagy inkább a nyelv maga – szerkezete, merevsége, többértelműsége, változatossága – a növekvő politikai és társadalmi instabilitáshoz Kelet-Közép-Európa modernkori történetében, kétségtelenül beszélhetünk egy ellenkező irányú hatásról is a térség történetírását illetően. Ezen a területen a nyelvi szűklátókörűség öröksége mindenütt és minden vizsgált korszakban átható volt. A historiográfiai hagyományokat nyelvekkel definiálták, a nyelv gyakran hermetikusan körbezárta ezeket, ami szűk és kizárólagos értelmezésekhez vezetett, ezek alapja pedig gyakran valamilyen etnikai feltevés vagy előítélet volt. Nemcsak a nyelvi tényező felelős ezért, amint ezt többek között az is alátámasztja, hogy az 1866 előtti „német” múltat tárgyaló munkákból – egy nyelvközösségen (*Sprachgemeinschaft*) belül – milyen sokszor kifejezték Ausztriát. De a nyelv alapvetően meghatározó volt. Azonfelül a nyelv kifinomultabb eszközökkel is rendelkezett, nevezetesen a névtan erejével: a történelmi személyek, helyek, intézmények elnevezése egy új, elképzelt személyiséggel képes őket felruházni, valahogy úgy, ahogyan a mormonok keresztelik újra halottaikat. Mindent

⁶⁵ A fenti példák impresszionisztikusak, taláломra választottam őket. A *Sprachbund* szakirodalma Közép-Európa vonatkozásában még elég szegényes. A technikai feltevésekről lásd Jakobson, R.: *Über die phonologischen Sprachbünde*. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 4. (1931) 234–40.; Katteín, R.: *Zur Definition des Begriffes Sprachbund*. Sprachwissenschaft, 11. (1986) 276–287.; Nekula, M.: *Sprachbund. Zur Geschichte des Begriffes*. Germanistica Pragensia, 11. (1993) 113–124. Közép-Európáról lásd Skalička, V.: *Zum Problem des Donausprachbundes*. Uralaltaische Jahrbücher, 40. (1968) 3–9. és Skála, Emil: *Versuch einer Definition des mitteleuropäischen Sprachbundes*. In: Ernst, P.–Patocka, F. (Hg.): *Deutsche Sprache in Raum und Zeit*. Festschrift für Peter Wiesinger. Wien, 1998. 675–684., mindkettő kiábrándító. Lásd még Spáčilová, Libuše: *Der gegenseitige Einfluß des Tschechischen und des österreichischen Deutsch in der näheren Geschichte und Gegenwart*. In: Muhr, Schrödt-Wiesinger (Hg.): *Österreichisches Deutsch*, 326–353.

⁶⁶ Erről részletesebben lásd Pollak: *Was halten die Österreicher?*; Muhr–Schrödt–Wiesinger (Hg.): *Österreichisches Deutsch*, id. mű; Ammon: *Die deutsche Sprache*, id. mű

összevéve, a nyelvi egyediség kényszerítő ereje nagymértékben hatott az egyes nemzeti örökségek kialakítására, ez pedig árnyékot vetett a nemzetek feletti vizsgálódások és a többnyelvűségről szóló diskurzus fölé. Mindez bizonyítékkal szolgál arra nézve, hogy nemcsak a célokat, hanem az eszközöket is szolgálják, ha a jövőben nagyobb figyelmet fordítanánk magának a nyelvnek a szerepére a Habsburg kutatásokban.

Fordította: LUKÁCS ANIKÓ